

УДК 811.161.2'367.625.43–112

С. П. Шевченко

З історії вивчення дієприкметника в Ніжинській вищій школі

У статті розглянуто внесок учених Ніжинської вищої школи в дослідження теоретичних аспектів морфології слов'янських мов. Проаналізовано концепцію дієприкметника, розроблену академіком Ю. Ф. Карським у його окремих розвідках та у фундаментальній праці "Білоруси". З'ясовано роль діахронічних досліджень професора Л. І. Коломієць та доцента А. В. Майбороди у вивченні неособових дієслівних форм старослов'янської та давньоукраїнської мов. Простежено тенденції у кваліфікації граматичного статусу дієприкметника цими вченими. Визначено основні напрямки вивчення дієприкметника викладачами Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя на сучасному етапі. Зокрема схарактеризовано дослідження цього дієслівного утворення з погляду історичної діалектології, його експресивних можливостей та особливостей використання дієприкметника в художньому мовленні українських письменників.

Ключові слова: дієприкметник, неособові дієслівні утворення, граматичний статус, граматична категорія, ідіостиль.

В статье рассматривается вклад ученых Нежинской высшей школы в исследование теоретических аспектов морфологии славянских языков. Анализируется концепция причастия, разработанная академиком Е. Ф. Карским в его отдельных исследованиях и в фундаментальной научной работе "Белорусы". Определяется роль диахронических исследований профессора Л. И. Коломиец и доцента А. В. Майбороды в изучении глагольных форм старославянского и древнеукраинского языков. Называются тенденции в квалификации грамматического статуса причастия этими учеными. Определяются основные направления изучения причастия преподавателями Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя на современном этапе. Характеризируются исследования этой глагольной формы с точки зрения исторической диалектологии, ее экспрессивных возможностей, особенностей использования причастий в художественной речи отдельных украинских писателей.

Ключевые слова: причастие, глагольные формы, грамматический статус, грамматическая категория, идиостиль.

The author considers the contribution of Nizhyn higher school scientists to the development of theoretical aspects of morphology of Slavic languages,

analyzes the concept of the participle, developed by the academician Yuhim Karsky in his research and fundamental work "The Belarusians", studies out the role of diachronic research of verbals of the ancient Slavic and Ukrainian languages, follows the main trends in qualification of the grammatical status of the participle defined by these scientists, determines the main tendencies in the research of the participle done by the scientists of Nizhyn Gogol State University, characterizes the verbals in terms of historical dialects, its expressive capabilities, peculiarities of the use of participles in artistic speech of some Ukrainian writers.

Key words: participle, verbals, grammar status, grammatical category, idiostyle.

Ніжинська вища школа – унікальний освітній і науковий осередок, який має давні традиції. Одним із визначальних напрямків філологічних досліджень стали мовознавчі студії викладачів і талановитих випускників цього навчального закладу.

Мета статті – розглянути внесок учених Ніжинського вишу в дослідження теоретичних аспектів морфології слов'янських мов, зокрема їхню концепцію дієприкметника, граматичний статус якого й дотепер залишається одним із дискусійних питань українського мовознавства. Це зумовлено передусім його семантичною неоднорідністю (здатністю виражати процесуальну ознаку дії та стану), категорійною багатоплановістю (у дієприкметнику представлені дієслівні й прикметникові граматичні категорії), функційною багатоплановістю (здатністю виконувати атрибутивну й предикативну роль). Його визначають як недієвідмінювану (неособову) дієслівну форму (Є. К. Тимченко, О. Н. Синявський, О. Б. Курило, М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, А. П. Грищенко, М. Я. Плющ), як відносний прикметник (І. К. Кучеренко), як самостійну міжчастиномовну категорію з ознаками дієслова та прикметника (Г. М. Гнатюк) У найновіших дослідженнях із граматики української мови дієприкметники кваліфікують як нетипові дієслівні утворення, яким властиве "семантичне і граматичне роздвоєння", через що частину їх, яка перебуває в приіменниковій позиції, визначають як віддієслівні прикметники, а ті, які виступають у позиції дієслівного присудка в поєднанні з морфемами-зв'язками, – як дієслівні утворення (І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська) [3, с. 287].

Об'єктом вивчення стали наукові й навчально-методичні праці (статті, монографії, підручники й посібники) Ю. Ф. Карського, Г. А. Ільїнського, Л. І. Коломієць, А. В. Майбороди, А. П. Грищенка, Н. І. Бойко та ін. Предметом дослідження є наукова концепція дієприкметника, розроблена цими вченими в різні періоди становлення Ніжинської вищої школи. Актуальність обраної теми зумовлена

потребою узагальнення й систематизації лінгвістичної спадщини провідних учених – викладачів і випускників Гоголівського вишу.

Варто зазначити, що учені Ніжинської вищої школи підтримували традиційний підхід, кваліфікуючи дієприкметник як недієвідмінювану (неособову) дієслівну форму. Можемо виділити кілька напрямків дослідження дієприкметника в Ніжинській вищій школі. Перший – фактологічний – передбачає добір таких одиниць у мікроконтекстах із рукописних і друківаних пам'яток писемності давньоукраїнської, церковнослов'янської, староукраїнської, білоруської та сучасної української літературної мов, їх аналіз і науковий коментар. Другий напрямок – теоретико-узагальнювальний – має на меті системний опис дієприкметникової системи цих мов у синхронічному та діахронічному аспектах. Розглянемо дослідження ніжинських учених, присвячених дієприкметнику, дотримуючись хронологічного принципу викладу матеріалу.

Майбутній академік Юхим Федорович Карський був студентом Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька впродовж 1881–1885 років [1, с. 3–4]. Саме в цьому навчальному закладі він отримав ґрунтовні лінгвістичні знання (студенти опановували латинську, грецьку, церковнослов'янську, французьку, німецьку, російську мови та слов'янські наріччя), під керівництвом професора Р. Ф. Брандта на II курсі виконав дослідження "Особливості мови Супрасльського рукопису" (1883 р.), на IV курсі підготував мовознавчу працю "Огляд звуків і форм білоруської мови" (1885 р.). У своїх наступних працях учений дотримувався історичного підходу до аналізу мовних явищ, наголошуючи на вартісності фактичного матеріалу для дослідника. Так, аналізуючи "Мстиславове Євангеліє", одну з найвидатніших пам'яток Київської Русі, серед інших дієвідмінюваних форм він перелічує дієприкметники теперішнього часу: *поимы, приришюше, коупоушаю*; минулого часу: *посълавъшиимъ, исправивъше, створь, възглашь* [6, с. 23]. У статті "Архангельське Євангеліє 1092 року. З приводу видання Румянцевського музею" [6, с. 44–51] серед реліктових утворень Ю. Ф. Карський називає кілька активних дієприкметників. Функціональні особливості цієї дієслівної форми досліджені в працях "Із синтаксичних спостережень над мовою Лаврентіївського списку літопису" [6, с. 54–57] та "Спостереження в галузі синтаксису Лаврентіївського списку літопису" [6, с. 58–113]. Так, зокрема, автор зазначає, що дієприкметник давньоруської мови часто виконував роль підмета й частини складеного присудка, а в складному реченні підрядні частини способу дії могли виражатися "дієприкметниками, які внаслідок втрати змінюваності перетворилися

на дієприслівники" [6, с. 58]. У праці "Дві пам'ятки старого західноросійського наріччя: Лютеранський катехізіс 1562 року й Католицький катехізіс 1585 року", присвяченій граматичним особливостям цих давніх пам'яток білоруської мови, учений зауважує: "Дієприкметники пасивного стану трапляються дуже рідко, і то в безособових висловах. Часто вони замінені формами активного стану із займенником **ся**" [6, с. 202]. Ю. Ф. Карський стверджує, що в цих пам'ятках переважають активні дієприкметники теперішнього часу на **-чи**, зрідка вживаються їх давні церковнослов'янські відповідники й активні дієприкметники минулого часу: *шедша – пропвѣдите*. Значну увагу приділяє вчений описовим формам минулого й давноминулого часу, у складі яких є дієприкметники на **-ль** [6, с. 202]. У розвідці "Про мову так званих литовських літописів" Ю. Ф. Карський аналізує словотвір активних дієприкметників теперішнього часу, виділяє в них активні "закінчення" **-а** (*буда, уда, поима*), **-я** (*зговоря, идя, помщая*), **-чи** (*приеждаючи, проплакиваючи*). Крім того, він зауважує, що в офіційній мові Литовської держави (старій білоруській) активні дієприкметники минулого часу "утворюються взагалі правильно; причому особливо поширені форми на **-ше, -ши**, хоча й на **-ъ** теж не рідкість: *немше, не оземь*" [6, с. 236]. Дослідник наводить приклади узгодження дієприкметника з іменником (*любвиживоуци*) [6, с. 239], у складному реченні виділяє "вираження часу дієприкметником у називному відмінку або незмінюваним дієприкметником (дієприслівником): (*женць*) *двѣ ходили покладавать кнгини оу комнатоу, даположивъ ихъ давонъ пойдуть а сторож около; Витовт возма кривы городъ, возвратиса в немьци*" [6, с. 245].

Своєрідним підсумком граматичних досліджень Ю. Ф. Карського став другий випуск "Білорусів" (1911), що містив "Історичний огляд словотворення й словозміни в білоруській мові". У ньому дієприкметник названо дієсловним утворенням, проаналізовано формотворчі афікси, зокрема зменшено-пестливий суфікс **-ен'к**, "який міг потрапити до пасивних дієприкметників: *засланенькие*" [5, с. 64]. У розділі "Дієвідмінювання" запропоновано струнку логічну систему вивчення дієсловних утворень: від вступних зауважень про основу теперішнього часу до розгляду активних і пасивних дієприкметників теперішнього часу; від загальної характеристики інфінітива старослов'янської та давньоруської мови до розгляду активних форм минулого часу на **-ль** та пасивних дієприкметників минулого часу. Спираючись на багатий фактичний матеріал, Ю. Ф. Карський виділяє активні й пасивні словотворчі засоби, подає детальні історичні коментарі, наводить приклади кожної дієприкметникової форми. У третьому випуску

"Білорусів", який називається "Нариси синтаксису білоруської мови" поряд з основною (атрибутивною) функцією дієприкметника названо й предикативну [5, с. 347, 354]. Варто зауважити, що синтаксичні явища академік розглядав з формально-граматичного погляду [4, с. 305]. Отже, Ю. Карський підходив до розгляду дієприкметника комплексно й системно, детально аналізуючи його морфологічну структуру, формотворення й синтаксичне вживання в старослов'янській, давньоруській та білоруській мовах. Не втратили актуальності й дотепер багаті на фактичний матеріал найдавніших писемних пам'яток і сучасних авторів білоруських і північноукраїнських говорів розвідки видатного випускника Ніжинської вищої школи.

Учений-славіст Григорій Андрійович Ільїнський працював на посаді приват-доцента кафедри історії церковнослов'янської та російської мов і найважливіших слов'янських нарід Історико-філологічного інституту князя Безбородька впродовж 1909–1916 років [14, с. 113–114]. Саме в Ніжині він видав свою наукову працю "Праслов'янська грамати́ка" [4]. Серед іменних дієслівних форм ("verba infinita") праслов'янської мови Г. А. Ільїнський називає п'ять "різновидів" дієприкметника (теперішнього часу активного стану, теперішнього часу пасивного стану, два утворення минулого часу активного стану та форми минулого часу пасивного стану). Автор зауважує, що тільки дієприкметники минулого часу активного стану на -ль можна вважати "суто слов'янським новотвором", усі інші більш чи менш точно відбивають індоєвропейські форми [4, с. 466]. Детально аналізуючи творення різних груп цієї "суплетивної форми дієслова", учений не тільки називає типи дієслівних основ і суфікси, але й характеризує морфонологічні зміни в них, з'ясовує їх функціональні особливості.

Вагомий внесок у вивчення теоретичних аспектів історичної морфології зробили Лідія Іванівна Коломієць, професор кафедри української мови Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя, та доцент Анатолій Васильович Майборода. Саме завдяки цим ученим Ніжин став осередком діахронічних досліджень української мови. Так, у своєму навчальному посібнику "Старослов'янська мова" А. В. Майборода в семи параграфах детально аналізує дієприкметник старослов'янської мови, кваліфікуючи його як "іменну дієслівну форму", "віддієслівне творення", що зберігає "деякі дієслівні категорії, а саме: стан (активний і пасивний), вид (доконаний і недоконаний), час (теперішній і минулий)" [10, с. 224]. Автор зазначає, що "подібно до прикметників, дієприкметники характеризувалися залежними категоріями роду, числа, відмінка, тобто рід, число, відмінок дієприкметника визначалися категоріями того іменника, від якого

синтаксично залежав дієприкметник", крім того, "які прикметники, могли бути іменними й займенниковими", мали подібну до прикметникової систему відмінювання [10, с. 224–225]. У посібнику А. Майбороди детально проаналізовано особливості суфіксального творення активних дієприкметників теперішнього часу в старослов'янській мові від дієслів теперішнього часу, які належали до I, II, III і V класів, зроблено висновок про праслов'янське походження суфіксів, які зазнали процесу морфологічного перерозкладу, подано зразки відмінювання цих форм та історичні коментарі до них, з'ясовано походження відмінкових закінчень цієї групи дієприкметників [10, с. 225–231].

Комплексний огляд історії становлення неособових дієслівних утворень подано в навчальному посібнику професора Л. І. Коломієць та доцента А. В. Майбороди "Дієприкметник і дієприслівник в історії української мови", який вийшов друком у видавництві Київського університету 1959 року [7]. У ньому автори на багатому фактичному матеріалі найдавніших пам'яток давньоруської, староукраїнської мови та фольклорних текстів простежують становлення дієприкметникових форм української мови, виокремлення дієприслівника як незмінного утворення, закам'янілої форми дієприкметника, що позначає другорядну дію, яка супроводжує основну дію дієслова-присудка. Учені розробили й методичні аспекти вивчення старослов'янської мови та історичної граматики української мови, опублікувавши збірники вправ і завдань із цих дисциплін лінгвістичного профілю [8; 9]. Ці навчальні посібники впродовж десятиліть використовують для підготовки студентів філологічних спеціальностей у вишах усієї України.

Не оминув своєю увагою дієприкметник й випускник історико-філологічного факультету Ніжинського педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя 1958 року Арнольд Панасович Грищенко, академік НАПН України та Академії вищої школи України. У підручнику "Сучасна українська літературна мова" за його загальною редакцією дієприкметник традиційно включено в систему дієслівних форм, детально проаналізовано його дієслівні й прикметникові властивості. Аналізуючи склад і творення активних дієприкметників, автори наголошують, що "вони не перебувають у регулярних мотиваційних зв'язках з відповідним типом дієслівних основ", тому це "дає змогу вважати їх периферійними щодо морфологічної системи української мови віддієслівними похідними" [15, с. 393].

На сучасному етапі продовжуються традиції наукового вивчення дієприкметника викладачами Ніжинського державного університету. Це й діахронічні дослідження цього утворення на матеріалі актових

пам'яток XVII–XVIII ст. з території Полтавщини [12; 16], й аналіз експресивного потенціалу дієприкметників у творах зачинателя української літературної мови І. Котляревського [2], і прагматичний потенціал та стилетвірні особливості використання дієприкметників в ідіостилі українських письменників [11; 13; 21], й особливості їх уживання у фольклорних текстах [19], а також історичні студії [17; 18].

Тож можемо стверджувати, що в Ніжинській вищій школі проведено ґрунтовне вивчення дієприкметника як важливого морфологічного складника слов'янських мов. Дослідницький метод викладачів та випускників Гоголівського вишу сконцентрований як на одержанні теоретичних висновків, так і на ретельній систематизації та описі фактичного матеріалу.

Література

1. Белая А. С. Евфимий Федорович Карский (архивные материалы г. Нежин): доповнення до посібника зі спецкурсу "З історії мовознавства: персоналії" / А. С. Белая. – Ніжин : НДУ, 2000. – 24 с.
2. Бойко Н. І. Експресивні дієприкметники в поемі І. Котляревського "Енеїда" / Н. І. Бойко, С. П. Обийкіна // Дивослово. – 1999. – № 6. – С. 14–16.
3. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Університетське видавництво "Пульсари", 2004. – 400 с.
4. Ильинский Г. А. Праславянская грамматика / Г. А. Ильинский. – Нїжинъ: Печатникъ, 1916. – 533 с.
5. Карский Е. Ф. Белорусы. Язык белорусского народа / Е. Ф. Карский. – М. : Издательство АН СССР, 1956. – Вып. 2–3. – 517 с.
6. Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам / Е. Ф. Карский. – М. : Издательство АН СССР, 1962. – 711 с.
7. Коломієць Л. І. Дієприкметник і дієприслівник в історії української мови / Л. І. Коломієць, А. В. Майборода. – К. : Видавництво Київського університету, 1959. – 22 с.
8. Коломієць Л. І. Історична граматика української мови : збірник вправ / Л. І. Коломієць, А. В. Майборода. – К. : Вища школа, 1988. – 232 с.
9. Майборода А. В. Старослов'янська мова : навч. посіб. / А. В. Майборода. – К. : Вища школа, 1975. – 294 с.
10. Майборода А. В. Старослов'янська мова: збірник вправ і завдань : навч. посіб. / А. В. Майборода, Л. І. Коломієць. – К. : Вища школа, 1992. – 166 с.
11. Обийкіна С. П. Розвиток ад'єктивованих і субстантивованих значень у дієприкметниках (на матеріалі новелістики Є. Гуцала) / С. П. Обийкіна // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2000. – Вип. 14. – С. 67–74.
12. Обийкіна С. П. Граматичні особливості функціонування нечленних дієприкметників у пам'ятках ділового стилю XVI – XVII століть / С. П. Обийкіна // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського : зб. наук. праць. – Серія "Філологія". – Вінниця, 2001. – Вип. 3. – С. 89–92.

13. Обийкіна С. Особливості вживання дієприкметників у поезії Лесі Українки / С. Обийкіна // *Леся Українка і сучасність*. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005.

Т. 2. – 2005. – С. 409–417.

14. Самойленко Г. В. Нежинская филологическая школа (1820–1990) / Г. В. Самойленко. – Нежин : НГПИ, 1993. – 172 с.

15. Сучасна українська літературна мова : підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища школа, 2002. – 439 с.

16. Шевченко С. П. Особливості творення дієприкметників в українській актовій мові XVII–XVIII ст. / С. П. Шевченко // *Діалектологічні студії-5: Фонетика, морфологія, словотвір*. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2005. – С. 209–219.

17. Шевченко С. П. Дієприкметник у працях українських мовознавців 20–30-х років ХХ ст. / С. П. Шевченко // *Наукові записки. Серія "Філологічні науки" Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя*. – 2009. – Кн. 2. – С. 55–57.

18. Шевченко С. П. Спроба кодифікації морфологічних норм української літературної мови в праці М. Сулими "Деяко про зниклі дієприкметники" / С. П. Шевченко // *Наукові записки. Серія "Філологічні науки" (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя)*. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – Кн. 1. – С. 49–51.

19. Шевченко С. П. Дієприкметник у народних піснях Чернігівщини / С. П. Шевченко // *Наш український дім*. – 2012. – № 2. – С. 38–40.

20. Шевченко С. П. Інтерпретація граматичного статусу дієприкметника в лінгвістичних працях XVII–XIX століття / С. П. Шевченко // *Наукові записки. Серія "Філологічні науки" (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя)*. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – Кн. 2. – С. 129–131.

21. Шевченко С. П. Прагматичний потенціал дієприкметників в ідіостилі М. Коцюбинського / С. П. Шевченко // *Українська мова та культура в сучасному гуманітарному часопросторі: аспекти формування комунікативної компетентності фахівця : збірник матеріалів міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*. – Ірпінь : Університет державної фіскальної служби України, 2016. – С. 180–185.